

Irena Avsenik Nabergoj

Iskanje resnice v literaturi: etični izzivi literarnih junakov v delih Cankarja, Tolstoja in Dostojevskega

Povzetek: Članek obravnava iskanje resnice, kot se kaže v izbranih delih Ivana Cankarja, Fjodorja Mihajloviča Dostojevskega in Leva Nikolajeviča Tolstoja. Ivan Cankar je s svojim načelom etičnega poslanstva in resnice kot »najvišje ideje« umetnosti ostal zvest vse življenje. Bil je prvi slovenski pisatelj, ki je posebno globoko prodril v problematiko človekove vesti. Dostojevski prek svojih literarnih junakov predstavlja svoje poglede o duševnih, moralnih in metafizičnih konfliktih. Tolstoj v svojih romanih kaže ogledalo človeških strasti, moči, šibkosti, groze in upanja; rešitev za izpraznjenost sodobnega sveta vidi v duhovnosti, ki najučinkoviteje združuje ljudi vseh kultur in religij. Primerjava med avtorji in njihovimi deli odpira prostor za intertekstualno analizo in interreligijsko hermenevtiko. To omogoča razmislek o vplivu in recepciji literature velikih pisateljev, ki so analitiki človeške duše, na široko javnost v duhu ekumenizma in medreligijskega dialoga.

Ključne besede: resničnost, resnica, literatura, Cankar, Dostojevski, Tolstoj, ekumenizem, dialog

Summary: *Ethic Challenges of Literary Heroes in the Works of F. M. Dostoyevsky, L. N. Tolstoy and I. Cankar*

This article deals with the search for truth as manifested in selected works by Ivan Cankar, F. M. Dostoyevsky and L. N. Tolstoy. Throughout his life, Ivan Cankar remained true to his principle of having an ethical mission and of Truth being the "ultimate idea" of art. He was the first Slovenian writer to truly penetrate into the special problems of the human consciousness. Dostoyevsky, meanwhile, presents his views on psychological, moral and metaphysical conflicts through his literary protagonists. Tolstoy's novels are a mirror for human passions, strengths, weaknesses, fears and hopes; he sees the solution for the emptiness of the modern world in a spirituality that effectively unites people of all cultures and religions. Comparing these authors and their works gives rise to intertextual analysis and interreligious hermeneutics. This allows us to reflect on the influence and reception these

great writers – these analysts of the human soul – on the general public in the spirit of ecumenism and interreligious dialogue.

Keywords: *reality, truth, literature, Cankar, Dostoyevsky, Tolstoy, ecumenism, dialogue*

Uvod

V vseh verskih izročilih in etičnih prepričanjih tako vernih kot tudi nevernih po vsem svetu obstaja soglasje, da je ena najpomembnejših človekovih etičnih vrednot zavezanost resnici. Ta vrednota narekuje ljudem življenje v resnici, pa tudi spoštovanje življenja sočloveka, drugih družbenih in etničnih skupin, razredov, narodov, ras in verstev. Življenje v resnici človeku prinaša veselje do sočloveka kot neskončno dragocenega bitja, to pa mu narekuje solidarnost z ljudmi, ki trpijo zaradi revščine, in nenasilen upor proti krivicam. Kljub zavzemanju številnih ljudi, da bi govorili resnico in živeli v resnici, v vseh časih v družbi odkrivamo veliko laži, hinavščine in sprenevedanja, predvsem pa brezbržnost do resnice in oportunitizem. Ogledalo človeka v njegovem dialogu z družbo, pa tudi s samim seboj so v svoji literaturi prepričljivo pokazali pronicljivi literati, med njimi zagotovo Ivan Cankar, Fjodor Mihajlovič Dostojevski in Lev Nikolajevič Tolstoj. Vsak od njih je v svoji umetnosti na svoj način odslikaval resničnost človeka in družbe ter iskal rešitev iz individualizma in nihilizma v iskanju resnice in ljubezni. Čeprav so izhajali iz različnih verskih tradicij ruskega pravoslavja in katolištva na Slovenskem, ki so jih vsak na svoj način sprejemali ali občasno tudi zavračali, so si vsi podobni v zavzemanju za temeljne vrednote ljubezni in nenasilja ter življenja po resnici kot edine možne rešitve za človeka, ne glede na njegov družbeni razred, etično ali religiozno prepričanje.

1. Resnica kot »posoda lepote, svobode in večnega življenja« pri Ivanu Cankarju

Cankar je v svojih delih večkrat povedal, da je vse, o čemer piše, sam doživel, da je ljudi, ki jih opisuje, ljubil in sovražil in študiral; kar je v njegovih novelah izmišljenega, je samo okvir. V avtobiografskem ciklu *Moje življenje* (1914) je zapisal, da »je vsaka novela kos njega samega, kaplja njegove krvi, poteza na njegovi podobici« (Cankar 1975, 51). Pri pisanju ga je vodilo trepetajoče iskanje resnice o globinah človeškega bitja. Zvestoba resnici je bila za Cankarja absolutna vrednota in cilj, ne

pa sredstvo za doseg česa drugega, na primer sreče. Živeti po vesti je bila zanj brezpogojna dolžnost, zapisana v samo jedro človekovega bivanja kot njegovo najgloblje poslanstvo. Človeku dopušča največjo svobodo, saj omogoča, da udejanja samega sebe na najvišji duhovni ravni. To razsežnost Cankarjeve literature je pronicljivo prepoznal pesnik Srečko Kosovel in v enem svojih esejev zapisal: »Cankarjeva umetnost je tako velika in tako močna, da je zmožna popolnoma preobraziti človeka. V Cankarjevi umetnosti se človek lahko prerodi in prenovi in če je dovolj močan, postane sposoben, da pretrpi in žrtvuje vse za to, da zagovarja resnico, da se bojuje za Pravico.« (Kosovel 1977, 27) V spisu *Kulturni pomen Ivana Cankarja* je Kosovel Cankarja označil kot moža, ki je hotel »rešiti narod« – »ne z lepo besedo in plemenitim dejanjem kakor Gregorčič, temveč z ostro resnico in z bičem« (133). In »imel je prav«, pravi Kosovel, »kajti edino bič je še mogel rešiti tedanje blato in tedanjo hinavščino, tedanjo laž in krivičnost«.

Cankar je zgodaj spoznal, da so ljudje brezbrizni do resnice, hkrati pa prizadeti, če jim nastaviš ogledalo. V članku *Ponižana umetnost* (1901) se spominja, kako je nekoč v gledališču gledal Tolstojevo dramo *Moč teme*. Predstava na odru je bila tako dobra, da ugotavlja: »Tam je bilo mnogo več resničnega življenja kot po ložah in v parterju. Preprost človek bi si lažje mislil, da žive na odru, a da igrajo v avditoriju. Na odru so govorili odkrito in delali naravno, tu doli pa je bilo polno mask in polno laži.« (Cankar 1970, 276) Toda gledalci resnične slike življenja niso bili pripravljeni sprejeti in so se vedno bolj zgražali, protestirali nad »ostudnostjo greha« in visoko vzravnani zapuščali dvorano. Tudi Cankar sam je v svojih delih kazal ljudem ogledalo in v spisu *Bela krizantema* (1910) povedal, da je s svojo umetnostjo in besedo ves čas sledil »najvišji ideji: resnici«. Prepričan je bil, da je ta »božja resnica« v vsakem človeškem srcu in je močnejša od »posvetnega razuma«. Resnica pa je »posoda vsega drugega: lepote, svobode, večnega življenja« (Cankar 1976, 267).

2. Resnica, ki osvobaja, v literaturi F. M. Dostojevskega

Svoboda in z njo povezana resnica sta tudi v samem središču svetovnega nazora Dostojevskega. Dostojevski človeku ni hotel odvzeti bremena duhovne svobode, s čimer bi olajšal njegovo trpljenje. Tragedijo svobode je raziskoval v globine in spoznal, da se v tej tragični dialektiki skriva skrivnost krščanstva. Odkril je Resnico krščanstva, »ki osvobaja«, to je

»Kristusovo Resnico«, ki je »Resnica o svobodi«, meni Berdjajev. Krščanstvo je pri Dostojevskem »religija svobode«, saj k bistvu krščanske Resnice sodi »svoboda človeškega duha, svoboda vesti« (Berdjajev 2011, 67).

Antični človek in človek starega Bližnjega vzhoda nista poznala te svobode, vkljenjena sta bila »v nujnosti, v naravnem redu, podvržena usodi«. Krščanstvo pa je človeku dalo svobodo, prvo in poslednjo, svobodo dobrega in svobodo zla. O tem, da je Kristus zares »poslednja svoboda«, vendar ne »abstraktna, uporniška in vase zaprta svoboda, ki uničuje človeka«, temveč »klena svoboda, ki potrjuje človekovo podobo v večnosti«, pričujeta med drugim tudi usodi Razkolnikova v romanu *Zločin in kaznen* in Ivana Karamazova v romanu *Bratje Karamazovi* (Berdjajev 2011). Besedno zgradbo literarnih del Dostojevskega določajo dialoški odnosi. Kot ugotavlja ruski filozof in literarni kritik Mihail Bahtin, nas v delih, kot so na primer *Zapiski iz podtalja*, pretreseta »ostrina in skrajnost notranje dialogizacije« (Bahtin 2007, 250), saj v njej ni niti ene »monološko trdne, nerazcepljene besede«. Junak se sam s seboj spušča v intenzivno notranjo polemiko, ki predstavlja njegova duševna in duhovna iskanja.

Dostojevski je imel za osrednjo nalogo svojega realizma iskanje »globin človeške duše«. V središču njegovega umetniškega sveta je dialog, in sicer »ne kot sredstvo, ampak kot cilj sam na sebi«. Mihail Bahtin meni, da je pri Dostojevskem človek v opoziciji do človeka, »jaz« v opoziciji do »drugega«. Od drugega junak zahteva popolno priznanje in potrditev svoje osebe, a obenem tega priznanja ne sprejme, saj v njem nastopa kot šibkejša oseba; njegov napuh tega ne more prenesti. Človek iz podtalja ostaja »v svoji brezizhodni opoziciji do drugega« (287). Najobčutljivejši izraz duše, ki je sprta sama s seboj, je ideja dvojnika kot stalni pripomoček risanja značajev, ki jo je Dostojevski ohranil vse do konca. Njegovi junaki se ves čas srečujejo z alternativami, med katerimi naj bi izbirali, pa tega ne morejo, zato so njihovo mišljenje, njihova samoanaliza in samokritika nenehno divjanje in besnenje proti samim sebi.

V svojih delih Dostojevski razkriva resničnost družbe svojega časa, njene socialne probleme in vse globlji prepad med družbenimi razredi. Družbo presoja z vidika inteligence ter rešitev odkriva v vnovični združitvi izobražencev z vernim ljudstvom, ki so se mu ti odtujili. Resničnost družbe vidi v duhovni demokraciji ljudi različnih razredov, tako revežev kot bogatašev, tako aristokratov kot plebejcev – vsi se namreč spopada-

jo s podobnimi moralnimi problemi. Tako bogati knez Miškin kot tudi revni študent Razkolnikov, ki nastopata v romanih Dostojevskega, sta brezdomca, deklasiranca, izvrženca iz sočasne meščanske družbe.

2.1 Iskanje resnice in svobode

Dostojevski globoko in intenzivno občuti problem odtujitve modernega človeka družbi, njegovo osamljenost in izolacijo ter v sebi čuti odgovornost za njegovo rešitev. Njegovi junaki, kot so denimo junak *Zapiskov in podtalja*, Razkolnikov in Ivan Karamazov, so pogosto v nevarnosti, da jih »pogoltne prepad neomejene svobode, samovolje in egoizma« (Hauser 1962, 346). Kot rešitev pred individualizmom, ki vodi v nihilizem, Dostojevski poudarja človeško vzajemnost in ljubezen. Globina pisateljevega doživljanja je tesno povezana z njegovim občutenjem problematike sočasnega intelektualca ter z intuitivno etiko in čutom za resničnost sveta, ki hrepeni po osvoboditvi človeštva iz revščine, ponižanja in zla. Problem zla pa pisatelj vselej povezuje s svobodo, saj brez svobode v zavesti Dostojevskega ni ne dobrega ne zla. V pisateljevih delih se nepreklicno pokaže, da »svoboda, ki se je sprevrгла v samovoljo, vodi v zlo, zlo v zločin, zločin pa po svoji notranji nujnosti – v kazen«. V tisto kazen, ki preži na človeka »v najglobljem dnu njegove lastne narave«.

Za antropologijo Dostojevskega je nadvse pomembna misel, da se človek dviga kvišku le prek trpljenja. Trpljenje je pokazatelj globine (Berdjajev 2011, 87). Prav »z evangeljskim hrepenenjem po odrešitvi in z vero v odrešitev« se ruski roman po presoji Arnolda Hauserja kljub svojim temnim tonom močno razlikuje od sočasne zahodnoevropske literature, v kateri vlada ozračje resignacije, skepse, grenkobe in brezupa. Ruski pisatelji pa ne kažejo optimizma v morebitnih srečnih koncih svojih del, temveč v »zanesljivem zaupanju, da imajo trpljenje in žrtve človeštva neki smisel in da niso nikoli zaman« (Hauser 1962, 367).

3. Resnica kot največja vrednota L. N. Tolstoja

Lev Nikolajevič Tolstoj v svojih delih večkrat postavlja temeljna vprašanja v skrajno poenostavljeni obliki in z jasno, neposredno vizijo. Prav s takšnimi vprašanji, na katera pogosto ne pozna odgovora, si je pri nekaterih prislužil naziv »nihilista«, četudi nikakor ni imel želje po uničevanju zaradi uničevanja samega. Nasprotno, vprašanja je postavljaj, ker si je

nadvse želel priti do resnice. Sodobni politični filozof judovskega rodu Isaiah Berlin ugotavlja:

»Splošno znano je, da je bila resnica za Tolstoja največja vrednota. Seveda so si tudi drugi prizadevali za resnico in zasloveli kot njeni zagovorniki. A Tolstoj je eden redkih, ki si naziv resnicoljuba resnično zasluži. Vse, kar je imel, je žrtvoval zanjo: srečo, prijateljstvo, mir, moralno in intelektualno gotovost, nazadnje pa še lastno življenje. Vse, kar je dobil v zameno, pa so bili dvom, negotovost, prezir do samega sebe in kup nerešljivih nasprotij. V tem smislu je postal, čeprav bi sam to odločno zanikal, heroj in mučenik – verjetno najbolj nadarjen v celotni tradiciji evropskega razsvetljenstva.« (2014, 309)

Tolstoj je bil prepričan, da človek po naravi hrepeni po resnici. Verjel je, da se vsakdo rodi nedolžen, nato pa ga uničijo slabe družbene ustanove in še posebej izobrazba. Krivdo za človekovo degradacijo je pripisoval intelektualcem, odtujenim od naravnega življenja. Menil je, da so ti ljudje »prekleti«, saj imajo vse, izgubili pa so »najdragocenejšo stvar, ki jo ima lahko človek – sposobnost, s katero se človek rodi, sposobnost, da vidi resnico, nespremenljivo, večno resnico«. Tolstojev razum ni bil skladen z njegovimi nagonskimi prepričanji. Tako kot razsvetljenski misleci tudi on vrednot »ni iskal v zgodovini, svetih poslanstvih narodov, kultur ali Cerkev, temveč v posameznikovi osebni izkušnji« (289). Tolstojeva osrednja misel se vselej giblje okoli središčnega problema, »nasprotja med naravnim in umetnim, med resnico in lažjo« (296). Menil je, da pisateljski dar pomeni »prodornost, prodornost razodeva resnico, resnica pa je objektivna in večna«. Prepričan je bil, da je »resnico [...] mogoče spoznati: slediti resnici pomeni biti dober, zdrav, notranje ubran« (297).

3.1 Moč in nemoč besede v iskanju resnice

Tolstoj je živel po načelu nihilizma, dokler se z njim ni začelo dogajati nekaj nenavadnega – vse pogosteje se je spraševal: »Čemu? Kaj pa potem?« Kot resnico je občutil, »da je življenje nesmiselno« (Tolstoj 2007, 230). Pri okoli petdesetih letih se je počutil kot človek, ki se je izgubil v gozdu in ki ga je prevzela groza, ker se je izgubil, in da bi se rešil te groze, se je hotel ubiti (235). Predvsem se je spraševal, ali ima njegovo življenje kak smisel, ki ga ne bo izničila neizogibna smrt. Odgovor je začel iskati v filozofiji Sokrata, Schopenhauerja, Bude in avtorja staro-

zaveznega Pridigarja. Kmalu je spoznal, da odgovora ne bi smel iskati v razumskem znanju in da je pravi odgovor mogoče dobiti šele takrat, ko bo v svoje vprašanje vpeljal vprašanje o odnosu med končnim in neskončnim, kot je zapisal v *Izpovedi*:

»Spoznal sem tudi to, da imajo odgovori, ki jih daje vera – naj so še tako nerazumni in popačeni –, to prednost, da zmeraj vsebujejo odnos med končnim in neskončnim, brez katerega ne more biti odgovora. Kakor koli že zastavim vprašanje: 'Kako naj živim?' se odgovor vedno glasi: 'Po božjem zakonu.' – 'Kaj bo iz mojega življenja nastalo takega, kar bo pravo?' – 'Večne muke ali večna blaženost' – 'Kateri smisel je tisti, ki ga ne izniči smrt?' – 'Združitev z neskončnim Bogom, raj.'« (262–263)

Tolstoj je bil prisiljen spoznati, da ima človeštvo poleg razumskega znanja, ki se mu je prej zdelo edino, še neko drugo, nerazumsko znanje – vero, ki mu omogoča živeti in ki edina odgovarja na življenjska vprašanja. Spoznal je, da kjer je življenje, tam je vera tista, ki daje možnost živeti, in da so poglobitve značilnosti vere »zmeraj in povsod iste« (264). Na podlagi knjig je preučeval budizem in islam, še bolj pa krščanstvo.

V iskanju resnične vere se je Tolstoj začel zblíževati z revnimi, preprostim in neizobraženimi verniki – z romarji, menihi, razkolniki in kmeti. Odkril je, da je vera teh ljudi prava, da je zanje nujna in da jim samo ona osmišlja in omogoča življenje. Vzljubil je te ljudi in bolj ko jih je imel rad, laže je postajalo živeti njemu samemu. Tako se je v okoli dveh letih v njem zgodil preobrat – življenje njegovega kroga, bogatih in izobraženih, se mu je uprlo in izgubilo smisel. Spoznal je, da je sicer pravilno mislil o svojem takratnem življenju, ki je bilo »slabo«, saj je služilo zadovoljevanju »pohote«, vendar se je motil v tem, da je pripisoval zlo življenju nasploh in ne samo svojemu življenju. Iskal je resnico, kot se spominja:

»Spoznal sem resnico, ki sem jo pozneje našel v Evangeliju, češ da so ljudje bolj vzljubili temo kot svetlobo, ker so bila njihova dela slaba. Vsak, ki dela slaba dela, namreč sovraži svetlobo in se je izogiba, da se njegova dela ne bi razkrila. Kot sem spoznal, je za razumevanje smisla življenja potrebno predvsem to, da ne živiš nesmiselno in slabo, in šele nato pride na vrsto razum, ki naj bi to spoznal. Spoznal sem tudi, zakaj sem tako dolgo hodil okrog tako očitne resnice, pa tudi to, da če razmišljaš in govoriš o življenju človeštva, potem je

treba govoriti in razmišljati o življenju človeštva, ne pa o življenju nekaj zajedalcev. Ta resnica je bila zmeraj resnica, tako kot je dva in dva štiri, vendar je nisem priznaval, kajti če bi priznal, da je dva krat dva štiri, bi moral priznati tudi to, da sem slab. Imeti samega sebe za dobrega pa je bilo zame pomembnejše in nujnejše kot 'dva krat dva je štiri'. Vzljubil sem dobre ljudi, zasovražil sebe in priznal resnico. Tedaj mi je vse postalo jasno.« (272)

Sklep

Ivan Cankar je v več pismih, esejih in izjavah poudarjal svoje navdušenje nad Dostojevskim in Tolstojem, pa tudi nad Gogoljem, Shakespearom in Homerjem ter jih imel za preroke in evangeliste. Svoje razumevanje skupnega jedra med ljudmi različnih veroizpovedi je pomenljivo ilustriral, ko je zapisal: »... Če bi bil Rus, bi bil pravoslaven, če bi bil Prus, bi bil protestant, ker sem Slovenec, sem katoličan.« Primerjava izpovedi in prikazovanja duševnosti in duhovnosti literarnih junakov v obravnavanih delih razkriva iskanje odgovora na vprašanje: »Kaj je resnica?« Pisatelji in pesniki so v vseh časih na to vprašanje odgovarjali predvsem s prikazovanjem osebne izkušnje. Vladimir Solovjov je 1. februarja 1881 v govoru ob pisateljevem grobu o Dostojevskem povedal:

»In on je pred vsem drugim ljubil živo človeško dušo kjerkoli in v čemerkoli ter je verjel, da smo mi vsi božanskega izvora; verjel je v neskončno moč človeške duše, ki zmaguje nad vsakršno zunanjo prisilo in nad vsakršnim notranjim razdejanjem. S tem, ko je v svojo dušo sprejel vse zlo, vse breme in črnino življenja in ko je odpravil vse to z neskončno močjo ljubezni, je Dostojevski razglasil to zmago v vseh svojih delih. S tem, ko je spoznal pomen božanske moči v duši, ki prodre skozi vsakršno človeško krhkost, je Dostojevski prišel do spoznanja Boga in božjega v človeškem. Resničnost Boga in Kristusa se mu je odprla v notranji moči ljubezni in vseodpuščanja in pridigal je o tej vseodpuščajoči, obilni moči kot temelju tudi za zunanje pozemsko uresničenje tistega kraljestva resnice, po kateri ga je žejalo in h kateri je stremel vse svoje življenje.« (Wozniuk 2003, 2)

Tolstoj je med tremi pisatelji, ki jih osvetljuje pričujoči prispevek, morda najbolj oseben in izčrpen v izpovedih o svoji poti do Resnice. Medtem ko se zahodnoevropski roman pogosto sklene s prikazom posamezni-

kov, ki so se odtujili družbi in omahujejo pod bremenom samote, ruski roman polnijo prikazi boja proti demonom, ki povzročajo, da posameznik odpade od sveta in skupnosti. Ta bistvena poteza nam ne pojasnjuje le literarnih junakov Dostojevskega in Tolstoja, ne le evangelija teh pisateljev o ljubezni in veri, temveč tudi mesijanstvo ruske literature. Podoben boj proti nihilizmu z iskanjem resnice, ki se najčisteje razkrije v ljubezni, pa je v slovenski prostor prenesel tudi Ivan Cankar, zlasti v svojih poslednjih delih, kot je njegova zbirka črtic *Podobe iz sanj*.

Reference

- Avsenik Nabergoj, Irena.** 2006. Človek na robu družbe: motiv zločina in kazni pri Cankarju in Dostojevskem. V: Irena Novak-Popov, ur. *Slovenska kratka pripovedna proza* (Obdobja, Metode in zvrsti, 23), 3 97–409. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- — —. 2014. *Justice and redemption: anthropological realities and literary visions by Ivan Cankar*. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang.
- Bahtin, Mihail M.** 2007. *Problemi poetike Dostojevskega*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Berdjajev, Nikolaj Aleksandrovič.** 2011. *Svetovni nazor Dostojevskega*. Celje: Mohorjeva družba.
- Berlin, Isaiah.** 2014. *Ruski misleci*. Ljubljana: Beletrina.
- Cankar, Ivan.** 1970. *Zbrano delo* 9. Ur. Anton Ocvirk. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- — —. 1975. *Zbrano delo* 22. Ur. Janko Kos. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- — —. 1976. *Zbrano delo* 24. Ur. Dušan Voglar. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Dostojevski, Fjodor Mihajlovič.** 1968. *Bratje Karamazovi*. Prev. Vladimir Levstik. Ljubljana: Državna založba Slovenije (Svetovni klasiki).
- — —. 1989. *Nova beseda: Zapisi in razmišljanja o (literarni) umetnosti in umetniškem ustvarjanju*. Prev. Aleksander Skaza, Ciril Stani, France Vurnik. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- — —. 1995. *Zapiski iz podtalja*. Prev. Janko Moder. Ljubljana: Karantanija (Ocean).
- — —. 1997. *Zločin in kaznen*. Prev. Marjan Poljanec. Ljubljana: Mladinska knjiga (Veliki večni romani).
- Gadamer, Hans Georg.** 1999. Filozofija in poezija. V: *Izbrani spisi*, 55–63. Ljubljana: Nova revija.
- Hauser, Arnold.** 1962. *Socialna zgodovina umetnosti in literature II*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- — —. 1980. *Umetnost in družba*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kosovel, Srečko.** 1977. Umetnost in proletarec. V: Srečko Kosovel, *Zbrano delo*. Knjiga 3 (Prvi del). Ur. Anton Ocvirk. 21–30; 133–134. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Kovač, Edvard.** 2011. Nikolaj Berdjajev med Dostojevskim in Nietzschejem. V: Nikolaj Aleksandrovič Berdjajev. *Svetovni nazor Dostojevskega*, 227–238. Celje: Mohorjeva družba.
- Küng, Hans.** 2008. *Svetovni etos*. Ljubljana: Društvo 2000.
- — —. 2012. *Priročnik svetovni etos: vizija in njena uresničitev*. Grosuplje: Partner graf.
- Pirjevec, Dušan.** 1964. *Ivan Cankar in evropska literatura*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- — —. 1976. Bratje Karamazovi in vprašanja o Bogu. V: F. M. Dostojevski. *Bratje Karamazovi* (Sto romanov, 93). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Tolstoj, Lev Nikolajevič.** 2007. *Izpoved*. Prev. Borut Krašovec. Spremnna beseda Lev Šestov. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Virk, Tomo.** 1997. Zločin je kaznen: spremna beseda. V: F. M. Dostojevski. *Zločin in kaznen*. Ljubljana: DZS.
- Wozniuk, Vladimir, ur.** 2003. *The Heart of Reality. Essays on Beauty, Love, and Ethics by V. S. Solovien*. Indiana: University of Notre Dame Press.